

НЕБОЈША ПОРЧИЋ

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
nebojsa.porcic@f.bg.ac.rs

„ЦАРСКЕ ШАРЕ ЦРВЕНЕ”: О ЗАСТУПЉЕНОСТИ И ОБРАСЦИМА УПОТРЕБЕ ЦРВЕНОГ МАСТИЛА У ДОКУМЕНТИМА НЕМАЊИЋА*

Рад разматра заступљеност и обрасце употребе црвеног мастила у документи-ма српских владара из династије Немањића (око 1170–1371). Преузета из Византије као средство за наглашавање владарског непосредног учешћа у настанку његових докумената, ова пракса је у немањићкој средини развила и трајно задржала неке особености, обухвативши не само чиниоце владарске репрезентације него и оне намењене украшавању и организацији текста. Према обиму и облицима примене, у њеном историјату су уочене и описане три фазе – прва обухвата 13. век од времена када су немањићи владари узели краљевску титулу, другу је покренуло зближавање краља Милутина са Византијом на прелазу у 14. век, а трећу проглашење Стефана Душана за цара 1346. године.

Кључне речи: Србија, Византија, Немањићи, документи, дипломатика, црвено мастило, рубрикација, потпис, логос-формула, хрисовуља

The paper discusses the presence and patterns of use of red ink in the documents of Serbian rulers belonging to the Nemanjid dynasty (cca 1170–1371). Adopted from Byzantium as a means of emphasizing the ruler's immediate involvement in the creation of his documents, in Nemanjid usage this practice developed and permanently kept some characteristic traits, encompassing not only elements of royal representation, but also those whose purpose was text decoration and organization. With regard to the scope and forms in which it was applied, three distinct phases can be observed – the first covers the 13th century from the time when the Nemanjid rulers took the title of king, the second was inaugurated by King

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): ђилошчички, ђривредни, друшћивени и ђравни ђроцеси* (ев. бр. 177029).

Milutin's rapprochement with Byzantium in the early 14th century, and the third by Stefan Dušan's assumption of the imperial title in 1346.

Keywords: Serbia, Byzantium, Nemanjids, documents, diplomatics, red ink, rubrication, signature, *logos-formula*, chrysobull

Прожета снажном симболиком и визуелно упечатљива, црвена боја је заузимала посебно место већ у цивилизацијама античког Средоземља. Током средњег века, ова посебност се испољила широм Европе у стварању рукописних књига, па је тако редовно коришћење црвене боје при исписивању иницијала и заглавља, као и при ликовном украшавању исписаних листова, изнедрило изразе рубрика (лат. *rubeus* – црвен) и минијатура (лат. *minium* – црвено олово од којег је израђиван одговарајући пигмент).¹ Штавише, у Византијском царству црвена боја је попримила нарочиту улогу у оквирима документарне писмености, као начин да се представи царево непосредно учешће у изради докумената који су издавани у његово име. При томе, сачувани оригинални примерци показују да је најкасније од 11. века „рубрикација” византијских царских докумената следила одређене обрасце – у свечанијим документима, попут хрисовуља или сигилиона, црвеним мастилом су исписивани назив документа (на пример, реч *λόγος* у изразу *χρυσόβουλλος λόγος*), поједини чиниоци датума и царев потпис, док је у царским писмима и налозима, попут василика, хоризми и простагми, мастило црвене боје коришћено само за нарочиту датумску формулу у служби потписа, звану менологем.²

Стасавајући у блиском додиру са овим византијским обрасцима, српска средњовековна документарна писменост такође је усвојила употребу црвеног мастила. Ипак, иако се та појава може запазити у великом броју примера чији временски распон обухвата готово целокупно тровековно раздобље из ког су сачувани аутентични српски средњовековни документи, она досад није засебно обрађивана. Главни разлог томе свакако треба тражити у неприступачности неопходних података услед недовољног и несистематичног ангажовања на објављивању детаљних описа, снимака или упута на снимке српске средњовековне документарне грађе. Тек након што су у новије време на том пољу остварени значајни помаци, чини се да је постало могуће понудити један општи приказ који би оцртао историјат ове појаве и развој њених облика, бар у оном првом великом

¹ О симболици и практичним применама црвене боје: *Pastoureau*, *Dictionnaire des couleurs*; *Gage*, *Color and Culture*, 11–92; *Varichon*, *Couleurs: Pigments et teintures*; *Clemens-Graham*, *Introduction to Manuscript Studies*, 18–34. Искрпно о начинима добијања и својствима црвеног мастила: *Рагосављевић*, *Техника старог писма*, 55–100.

² О употреби црвеног мастила у византијским документима: *Dölger-Karayannopoulos*, *Byzantinische Urkundenlehre*, према регистру, под *Rotworte*; *Oxford Dictionary of Byzantium*, под *Chrysobull*, 451–452 (*Oikonomides*), *Ink*, 995 (*Hörandner*), *Menologem*, 1341 (*Oikonomides*), *Prostagma*, 1740 (*исѣиу*); *Kresten*, *Menologema*, 3–52; *Müller*, *Die Entwicklung*, 85–104. Сажет, али прецизан приказ типологије византијских докумената на српском језику дају *Соловјев-Мошин*, *Грчке повеље*, LXVI–LXXVIII.

временском сегменту у ком се могу пратити српски средњовековни документи – од последњих деценија 12. до треће четвртине 14. века, када су се на престолу јединствене српске државе смењивали владари из династије Немањића.³

Најранији српски документ који је до нас дошао са траговима рубрикације јесте једна повеља Стефана Немањића (1196–1228), издата након што је овај владар 1217. године уместо титуле великог жупана понео титулу краља – црвеном бојом исписан је управо потпис који садржи новостечену титулу.⁴ Међутим, овај документ је сачуван као препис из времена Стефановог унука, краља Стефана Уроша Милутина (1282–1321), на истом листу са Милутиновом потврдом Стефанове повеље. Из тог разлога није јасно да ли употреба црвеног мастила одражава изглед старијег (можда оригиналног) предлошка са ког је препис начињен или рубрикациону праксу Милутиновог времена.⁵ Следећи пример, повеља Стефановог сина, краља Стефана Владислава (1234–1243), такође је сачуван као препис испред текста једне касније потврде, али у овом случају реч је о потврди коју је издао већ наредни владар, Владислављев брат Стефан Урош, у поближе неодређеном тренутку током своје дуге владавине (1243–1276).⁶ Пошто сама потврда важи за оригинал, а рубрикација је примењена и у њој, онда време њеног издавања представља најраније поздано сведочанство о присуству ове појаве у српским средњовековним документима.

С обзиром на то да је у Србији несумњиво било познато византијско схватање црвеног мастила у документима као обележја врховне власти, околност да се први примери његове употребе јављају у деценијама након што је Стефан Немањић понео краљевску титулу упућује на могућност постојања узрочно-последичне везе. Наиме, стицање краљевске титуле симболично је означило коначни раскид са временом када је Србија у међународним оквирима доживљавана као несамосталан чинилац под врховном влашћу Византијског царства. Са титулом краља, српски владар се потврдио као „самодржац”, носилац врховне власти на

³ Први том Зборника средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, објављен 2011, садржи описе свих немањићких ћириличких докумената до 1321. године, који понекад нису довољно детаљни у вези с питањем употребе црвеног мастила, али пружају упутнице на снимке. Описи са приложеним снимцима, најчешће у боји, око 90 немањићких докумената, углавном из раздобља после 1321, могу се наћи у прилозима објављеним у часопису Стари српски архив (Београд, 2002–, скраћено цитирани према аутору и броју свеске), док описе са црно-белим снимцима доносе Archives de l'Athos XI. Actes de Lavra IV, и Archives de l'Athos XII. Actes de Saint-Pantéléémôn. Податке о великој збирци докумената сачуваних у манастиру Хиландару са упутима на снимке у боји који се налазе у Архиву Србије пружа Синдик, Српска средњовековна акта. За документе немањићких владара на грчком језику неопходне напомене и упуте пружа Живојиновић, Регеста. Најзад, снимци докумената који се налазе у дубровачком архиву доступни су на интернет порталу monasterium.net у оквиру збирке Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (цитирани према шифри документа у списку).

⁴ Зборник, бр. 21.

⁵ О питању дипломатичког статуса Стефановог документа уп. литературу наведену у Зборнику, стр. 108.

⁶ Зборник, бр. 41 и 68.

територији којом управља.⁷ Ова промена је лако могла да буде протумачена и као испуњење предуслова за примену рубрикације који у претходном раздобљу очигледно нису били задовољени – иако је број сачуваних великожупанских докумената веома мали, два од њих важе за оригинале и имају потписе, али не користе црвено мастило.⁸

Усвајању рубрикације након стицања краљевске титуле ишле су наруку и опште околности. После пада византијске престонице Цариграда у руке Латина 1204. године, некадашње искључиво право византијског цара на употребу црвеног мастила присвојили су владари чак три новонастале државе – оне коју су успоставили сами Латини у освојеној престоници и две које су основали избегли припадници византијских владајућих кругова у Никеји и Епиру.⁹ Осим тога, на присуство црвеног мастила у овом раздобљу указују и оскудне дипломатичке заоставштине још две државе прожете византијском политичком идеологијом – Трапезунтског и Бугарског царства. Додуше, за далеки Трапезунт се може понудити само претпоставка заснована на грађи и подацима из нешто познијег времена,¹⁰ али у случају бугарских царева, непосредних српских суседа који су, као и српски владари, у својим документима превасходно користили домаћи, словенски језик, овај закључак је чврсто заснован на два оригинална документа из тридесетих година 13. века.¹¹

Код раних примера употребе црвеног мастила у српској средини пажњу такође привлаче обрасци рубрикације који су у њима примењени. У Урошевој потврди Владислављеве повеље црвеном бојом је, поред потписа, забележено и иницијално слово текста, а у самој Владислављевој повељи богато украшени крст почетне инвокације, иницијал *И* изведен у сложеном преплету црвених и плавих линија, прво слово владарског имена Стефан и прва слова још десетак речи које се могу сматрати почецима нових целина у оквиру текста. Овакав образац, који повезује „византијску” примену црвеног мастила у служби владарске репрезентације са његовом употребом у циљу декорације и организације текста, како је чињено у књигама, приметан је и у преосталих најмање шест примера

⁷ Овај појам особеног значења се већ од почетка 13. века додаје Стефановом оцу Стефану Немањи, утемељивачу немањићке државе и династије, у књижевним делима и записима, док се у сачуваним владарским документима јавља после проглашења краљевства – *Осјиројорски*, *Автократор* и *самодржац*, 142–148; *исти*, Србија и византијска хијерархија држава, 132–133; *Марјановић-Душанић*, *Владарска идеологија*, 39–40, 60–69.

⁸ Зборник, бр. 1, 12. Мастилом „обичне” боје потписан је и један документ бившег великог жупана (*исти*, бр. 9).

⁹ Рубрикације у документима никејских царева, као носилаца континуитета византијске државности у раздобљу крсташке власти над Цариградом, забележене су у *Dölger*, *Regesten* 3, 1–38; уп. такође *Oikonomides*, *La chancellerie imperiale*, 179–184. За документе епирских владара: *Stefec*, *Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher*, 265–267. За документе латинских царева: *Prevenier*, *La chancellerie de l'empire latin*, 68–70; *Kresten*, *Menologem*, 8–9.

¹⁰ *Oikonomides*, *Chancery of the Grand Komnenoi*, 317–318, 319–320.

¹¹ *Ласкарисъ*, *Ватопедската грамота*, 11–12; *Живојиновић*, *Хоризма*, 230.

рубрикације у српским документима из 13. века.¹² Мада предлошци у којима су ови документи сачувани већином важе за преписе, присуство бар три оригинала¹³ поткрепљује аутентичност те праксе и отвара питање њеног порекла.

Питање је посебно занимљиво јер се такав образац рубрикације до краја 13. века не може уочити ни на византијском простору ни у Бугарској. Тек у 14. веку постоје примери истоветног поступка у бугарским документима¹⁴ и наговештаји сличног приступа у документима трапезунтских царева,¹⁵ док у документима византијских царева, па и епирских владара, употреба црвене боје мимо потписа и других чинилаца владарске репрезентације никада није заживела.¹⁶ Иако се не сме сметнути с ума да је број данас доступних аутентичних производа бугарске, трапезунтске и епирске праксе веома мали, при оваквом стању грађе као најизгледнији се намеће одговор да је образац рубрикације присутан у српским документима 13. века потекао из домаће средине. Поред тога, сам садржај овог обрасца пружа основ за још једну претпоставку – пошто се његова особеност огледа у томе што преноси у документе начин рубрикације својствен књишким текстовима, лако је могуће да су српске повеље 13. века са примерима употребе црвеног мастила писали људи који су иначе били ангажовани у изради књига.

У вези с тим стоји још једно веома значајно опште запажање о наведеним раним примерима употребе црвеног мастила у Србији – поред десетак јединица у којима се она може уочити, из времена од 1217. године до краја 13. века сачувано је још петнаестак махом оригиналних докумената немањихких краљева у којима ова појава није заступљена. Извори не нуде никакво изричито објашњење за ту недоследност, али већ летимичан осврт указује на њену тесну повезаност са наменом докумената. Сви случајеви у којима се наилази на употребу црвеног мастила тичу се даровних повеља црквеним установама, особеног типа немањихких докумената, о чијем угледу и свечаности говори податак да су већ у овом раном раздобљу обележавани истим називом као и најсвечанији тип византијских царских докумената – хрисовуља.¹⁷ Насупрот томе, практично сви примерци без црвеног мастила су повеље и писма световним дестинатарима, пре свега из веома бројне групе сачуваних немањихких

¹² Зборник, бр. 54, 64, 73, 78, 82, 93.

¹³ Поред Урошеве потврде Владислављеве повеље (Зборник, бр. 68), оригинални су бр. 78 и 93, а можда и бр. 82.

¹⁴ На пример, *Иванов*, Български старини, 594.

¹⁵ У трапезунтској пракси нема трага црвеним подицијалима, али један оригинал употребљава црвено мастило за (вербалну) инвокацију и инскрипцију, док преписи указују на могућност да су црвеном бојом могли да буду истакнути и неки кључни топоними или лична имена – *Oikonomides*, *Chanceru*, 317–318.

¹⁶ Уп. литературу у нап. 2 и 9.

¹⁷ Тако себе називају Зборник, бр. 41, 54, 64, 82, 93. О српским хрисовуљама и разним српским синонимима за овај појам: Лексикон, 780–781 (*Ферјанчић*), са старијом литературом.

докумената упућених властима суседног приморског града Дубровника.¹⁸ Штавише, изостанак црвеног мастила је сасвим сигурно био последица свесног избора, јер све јединице из ове групе које су сачуване у оригиналу¹⁹ садрже рубрикацији најподложнији дипломатички чинилац – владарски потпис – али исписан мастилом обичне боје.

Посматран у спрези са закључцима о обрасцима рубрикације који су примењивани у немањићким документима 13. века, податак да је рубрикација посведочена искључиво у повељама намењеним црквеним установама, дакле, срединама које су представљале главна средишта књишке писмености, наводи на помисао да су дестинатари имали одређену улогу у настанку или, још прецизније, изради тих докумената. Штавише, не може се искључити ни могућност да је управо од њих и потекла иницијатива за увођење рубрикације. Ипак, последњу реч су морали имати владари у чије су име документи издавани. Њихов приступ овом питању – који је за резултат имао усвајање наменски ограничене употребе црвеног мастила – био је одређен сложеним односом између западних и византијских утицаја на немањићку владарску идеологију, па тиме и на њену документарну репрезентацију. Новостечена краљевска титула припадала је западнохришћанској политичкој традицији, али документи западних краљева не само што нису познавали рубрикацију него је у највећем броју случајева био изостављен и сам потпис. Пошто се развој српске владарске идеологије великожупанског раздобља превасходно одвијао у византијској сфери, потписивање владарских докумената очигледно се укоренило довољно дубоко да обезбеди преношење те праксе у краљевски период. Међутим, када је нарасла самосвест првих српских краљева довела до посезања за византијском праксом рубрикације владарских докумената, изгледа да је превладало схватање да њена примена има смисла само у документима намењеним црквеним установама, које су оличавале најизразитију везу Србије са византијским светом – заједничко исповедање православног облика хришћанства.²⁰ У сваком случају, одлучујући утицај

¹⁸ Зборник, бр. 27, 30, 33, 35, 39, 50, 58, 77, 79–81, 84, 85, 87. Ако се изузму јединице чији су предлошки оштећени, изгубљени или недовољно проверени (бр. 14, 15, 40, 92), једина црквена повеља у којој црвено мастило није присутно је кратки *зайис* краља Владислава о даровању једног села, придодат испод опширног и свечаног великожупанског документа његовог оца Стефана (Зборник, бр. 12 и 34). Ради се, дакле, о случају у ком су на изостанак црвеног мастила могли да утичу скроман значај документа и непосредно присуство предлошка лишеног било какве рубрикације.

¹⁹ Зборник, бр. 30, 35, 39, 58, 77, 79–81, 84, 85, 87. Бр. 84 посебно је значајан јер није упућен Дубровнику, него једном обласном намеснику унутар српске државе, што представља важан показатељ да рубрикација није примењивана ни у документарном саобраћају према домаћим световним дестинатарима.

²⁰ Поред овога, као непосреднији подстицај могло је да послужи евентуално присуство у црквеним установама старијих докумената византијских или других владара у којима је коришћена рубрикација – тако је, на пример, Милутинова повеља Манастиру Светог Ђорђа код Скопља настала на основу докумената тринаест ранијих владара, укључујући византијске и бугарске царе (Зборник, бр. 92, ред. 16–22).

намене документа на присуство рубрикације представљао је, по свему судећи, још једну српску особеност, јер се ништа слично не може приметити у другим срединама које су употребљавале црвено мастило у владарским документима.²¹

Преокрет у овом погледу наступио је на прелазу из 13. у 14. век. Године 1299. краљ Милутин је окончао раздобље успешних ратова и освајања на рачун обновљеног Византијског царства оженивши се царском кћерком. Тај догађај означио је почетак новог таласа „византинизације” немањихке државе и друштва, при чему је документарна репрезентација владара представљала једно од тежишних поља.²² Последице по обрасце рубрикације владарских докумената јасно су видљиве већ у најстаријем сачуваном примерку из 14. века који није намењен црквеним дестинатарима, Милутиновој повељи Дубровнику из 1302. године – на њеном почетку стоје црвена симболичка инвокација и иницијал, а на крају црвени владарски потпис.²³ Од тог времена, сви сачувани оригинални документи немањихких владара на српском језику, без обзира на тип или намену, садрже делове исписане црвеним мастилом. Штавише, рубрикација је такође посведочена у многим примерцима који важе за преписе,²⁴ као и у фалсификатима.²⁵ Отуд не изненађује што се управо у овом раздобљу наилази на први помен употребе црвеног мастила у самим текстовима докумената, и то на начин који не оставља никакву сумњу у погледу повезаности са владарском репрезентацијом – реч је, сасвим прикладно, о једном Милутиновом документу, у ком је владарев потпис најављен као *царска шара црвена*.²⁶

Старе разлике у примени рубрикације ипак су донекле опстале. Упркос тешкоћама које у већем броју случајева представља нејасна или сумњива традиција повећа намењених црквеним дестинатарима, може се поуздано закључити да су документи овог типа и даље готово по правилу користили црвено мастило за „пун комплет” чинилаца који су на тај начин обележавани у 13. веку:

²¹ Чак и у оскудној бугарској грађи, од два најранија расположива примера употребе црвеног мастила један је повеља Дубровнику (*Живојиновић*, Хоризма).

²² За опште напомене о продору византијских утицаја у овом раздобљу видети: Историја српског народа I, 466–467 (*Ђирковић*), и *Максимовић*, Краљ Милутин и царица Ирина, 13–17. На окретање Милутинове Србије византијским узорима у документима пажњу су обратили *Kos*, *Die Byzantinisierung*, 80; *Mošin*, *Influence byzantine*, 336–337, и у новије време *Maksimović*, *Das Kanzleiwesen*, 43–50.

²³ Зборник, бр. 98, са непотпуним подацима о рубрикацији (поменут је само црвени потпис). Уп. снимак у *Serbian Royal Documents*, 13020914 *Milutin A*.

²⁴ На пример, Зборник, бр. 121; *Мишић*, ССА 5 (2006) 66, 69, 72; *Марјановић-Душанић*, ССА 3 (2004) 35–36. Чак и у преписима које су Дубровчани израђивали у својим канцеларијским регистрима понекад је наглашено да се на оригиналном предлошку налазио потпис црвеним словима – *Јечменица*, ССА 8 (2009) 49, 50; *исти*, ССА 13 (2014) 67, 68.

²⁵ Зборник, бр. 104; *Тријић*, ССА 5 (2006) 53, 54; *Мишић*, ССА 1 (2002) 56, 58; *Пејровић*, ССА 13 (2014) 4, 8.

²⁶ Зборник, бр. 131, ред 98. Документ је сачуван у интерполисаном препису, али пошто се његово време настанка такође смешта у прве деценије 14. века, поменућа формулација се може сматрати аутентичним одразом схватања тог доба.

символичку инвокацију, иницијал, подиницијале и потпис.²⁷ Штавише, у једном броју примерака, нарочито оних са дужим текстом, међу црвеним подиницијалима често се јављају почетна слова кључних речи при навођењу дестинарених посела (*село, заселак, кайун, ѿланина, власи* и слично), што очигледно представља даљи корак у практичној, „књишкој” рубрикацији документарног текста.²⁸ С друге стране, после Милутинове повеље Дубровнику из 1302, у пет од шест сачуваних оригиналних краљевских повеља световним дестинаренима, као и у свих осам у оригиналу сачуваних писама, црвено мастило је употребљено само за потпис.²⁹ Тек најпознија сачувана краљевска световна повеља, коју је октобра 1345. издао Милутинов унук Стефан Душан (1331–1355), поново користи црвено мастило да испише и симболичну инвокацију и иницијал, па чак и један подиницијал.³⁰

Поред тога што сведочи о ширењу рубрикације на све типове докумената и обрасцима који су при том примењивани, грађа овог раздобља скреће пажњу на још два значајна аспекта употребе црвеног мастила. На први упућује околност да једна од пет световних повеља код којих је црвена боја искоришћена само за исписивање потписа није издата на српском језику, већ на латинском. Тиме се отвара питање употребе црвеног мастила у немањихким повељама и писмима насталим на језику западноевропских докумената, у којима рубрикација, па ни потписивање, нису били уобичајени. Нажалост, у овом погледу, расположива грађа не пружа довољно јасне показатеље. С једне стране, наведени документ није подесан за извођење закључака, јер се тиче српско-дубровачких односа и издат је заједно са верзијом на српском језику, због чега је лако могао да падне под утицај образаца уобичајених у том контексту.³¹ Опет, околност да у преосталих пет немањихких краљевских докумената на латинском – једном уговору и четири примерка преписке са западним владарима – нема трага ни потписима ни рубрикацији такође није меродавна, јер су сви они сачувани само

²⁷ Од близу 40 сачуваних докумената из овог раздобља намењених црквеним дестинаренима, овакав образац рубрикације запажа се у око 25, при чему остатак махом чине јединице код којих није било могуће доћи до неопходних података или, у два случаја, кратке потврде ранијих даровница (Зборник, бр. 126, 138). Пажње вредне изузетке представљају три вероватна, али нажалост тешко оштећена, оригинала из збирке манастира Врањине (Зборник, бр. 118; *Шекуларац*, Врањинске повеље, 59, 63–67), на којима је једина видљива употреба црвеног мастила везана за потпис, као и *Веселиновић*, ССА 9 (2010) 19, и *Марјановић-Душанић – Субојин-Голубовић*, ССА 6 (2007) 58, који немају инвокације и не садрже црвене подиницијале.

²⁸ Овај поступак се среће већ у једној повељи из 13. века сачуваној у препису (Зборник, бр. 64), али после 1300. он постаје чешћи – Зборник, бр. 125; *Мишић*, ССА 8 (2009) 14–17; *Ивић – Грковић*, Дечанске хрисовуље, Београд 1976, 21, 30–31; *Вујошевић*, ССА 4 (2005) 54–55; *Койривица*, ССА 13 (2014) 154–155.

²⁹ На пример, Serbian Royal Documents, 13030801 cca Milutin и 13260325 Stefan Dečanski.

³⁰ Снимак у боји: Serbian Royal Documents, 13451026 Dušan.

³¹ *Јечменица*, ССА 9 (2010) 25–50. Ипак, управо у короборацији овог документа наилази се на напомену да је потписан црвеним мастилом *као што је обичај*.

у дестинаатарским преписима.³² У суштини, пошто су се немањићки краљеви од Милутиновог преокрета очигледно сасвим доследно потписивали црвеном бојом, проблем се своди на присуство потписа, али и ту се налази на противречности – византијски узор подстицали су његово коришћење,³³ док дипломатичка логика више иде у прилог његовом изостављању.³⁴

Други аспект употребе црвеног мастила о ком се може понешто сазнати на основу докумената издатих после Милутиновог преокрета тиче се схватања ове појаве као владарског прерогатива. Већ у 13. веку, у време краља Уроша, могу се наћи сведочанства о томе да рубрикација коју су примењивали владари није била доступна поглаварима српске цркве.³⁵ Ипак, тек од почетка 14. века, са проширењем рубрикације на све типове докумената немањићких владара, отвара се могућност поређења са документима њихових блиских рођака који су у различитим околностима, и често такође са краљевским титулама, владали појединим деловима српске државе. Сачувана грађа, нажалост, пружа само неколико примера, па се поново пре може говорити о запажањима него о закључцима. Тако, краљица-мајка Јелена, господарица приморских области, потписује 1304. године једно своје писмо обичним мастилом, иако њен син, врховни краљ Милутин, у таквим приликама већ користи црвену боју.³⁶ Једна повеља Дубровнику коју је највероватније издао Милутинов брат Драгутин док је почетком друге деценије 14. века, као *бивши краљ*, управљао северним областима, такође носи потпис обичне боје.³⁷ Међутим, Драгутинов потпис на његовој потврди једне свечане Милутинове црквене даровнице исписан је црвеним мастилом,³⁸ упућујући на праксу сличну оној из 13. века. Најзад, од престолонаследника којима су очеви додељивали титулу младог краља, па и одговарајућу област на управу, сачувани су једна сразмерно скромна, али црвеним мастилом потписана, црквена даровница, као

³² *Mavromatis*, Fondation, 133–136; *Ljubić*, Listine I, бр. 552, 609; II, бр. 185; III, бр. 462.

³³ О документима византијских владара за западне дестинаатаре и присуству потписа у њима: *Dölger – Karayannopoulos*, *Byzantinische Urkundenlehre*, 89–105. Код поређења са српском праксом треба имати у виду да је све до последњих деценија 13. века, па често и касније, главни језик ових докумената био грчки.

³⁴ За разлику од писама и „обичних“ повеља на српском језику, у којима је, због одсуства интитулације са именом владара у главном тексту, потпис имао и практични значај средства идентификације, документи на латинском увек у тексту имају пуну интитулацију, што је потпис у практичном смислу чинило излишним. Ипак, као што показују латински документи византијских царева и наведени српски оригинал, интитулација и потпис нису се међусобно искључивали.

³⁵ Реч је о повељи краља Уроша чији сачувани примерак (препис близак времену настанка оригинала?) има испод дописану потврду поглавара српске цркве, архиепископа Арсенија – док текст владарског документа садржи црвени крст инвокације, иницијал, подиницијале и потпис, у архиепископском тексту црвени чиниоци су упадљиво одсутни (Зборник, бр. 64 и 65). Примери оваквог контраста између владарских и архиепископских докумената срећу се и после 1300. године (Зборник, бр. 121 и 122; 125 и 127).

³⁶ Зборник, бр. 103. Од краљице Јелене сачуване су такође две световне повеље из 13. века (исто, бр. 67, 86), обе потписане обичним мастилом, као што су то тада чинили и врховни владари.

³⁷ Зборник, бр. 124.

³⁸ Зборник, бр. 125, 126.

и један црвени потпис придодат испод потписа главног владара.³⁹ Притом, треба приметити да ови усамљени наговештаји права немањихких престолонаследника на примену рубрикације стоје у пуној сагласности са оновременим развојем у Византији, где су наследници престола у рангу крунисаних савладара од 1272. године почели да стичу прерогативе те врсте.⁴⁰

Без обзира на то што није у стању да пружи довољно убедљиве одговоре на поједина питања, расположива грађа из првих деценија 14. века несумњиво сведочи о томе да појачана „византинизација” употребе црвеног мастила коју је покренуо Милутин није потрла раније обрасце, већ се пре надовезала на њих. Израженији напор да се рубрикација докумената саобрази са византијском праксом учињен је тек након што је Стефан Душан 1346. године краљевску титулу заменио титулом цара и тиме поново формално сврстао српску владарску идеологију и репрезентацију у византијске оквире, само сада на највишем нивоу.⁴¹ Саобраћавање је најдоследније спроведено у тридесетак сачуваних Душанових докумената на грчком језику, који, уз један примерак његовог сина и наследника Уроша (1355–1371), својом углавном неупитно аутентичном дипломатичком традицијом пружају поуздан ослонац за разматрање питања рубрикације.⁴² У овом корпусу срећу се све уобичајене рубрикације византијских царских докумената – логос-формула, делови датума и пун царски потпис у хрисовуљама, а менологем у простагмама.⁴³ С друге стране, нема ни трага од српских особености, попут црвених инвокација, иницијала, подиницијала, па ни разлике у рубрикацији докумената намењених црквеним и световним дестинатарима – најстарија у оригиналу сачувана Душанова грчка повеља, издата у лето 1344. за световне дестинатаре, садржи уобичајену логос-формулу византијских царских хрисовуља, најављујући већ тада амбиције српског владара које су озваничене његовим крунисањем за цара скоро две године касније.⁴⁴ У ствари, једина назнака коју рубрикација ових докумената пружа о њиховом

³⁹ За први пример *Шекуларац*, Врањинске повеље, 55–58, сматра да потиче из младо-краљевских дана потоњег краља Стефана Дечанског, док га *Бубало*, ССА 5 (2006) 261–263, приписује младом краљу Душану. Други пример: *Синдик*, Српска средњовековна акта, бр. 27.

⁴⁰ *Ферјанчић*, Савладарство, 317–318, 322–323, 327–335. Употреба црвеног мастила за потписе немањихких наследника престола може се запазити и у наредном раздобљу – видети нап. 50 ниже.

⁴¹ Опширан нови осврт на Душаново узимање царске титуле, са упутима на раније радове, пружа *Пиривајрић*, Улазак Стефана Душана у царство, 381–409. О дипломатичком аспекту: *Maksimović*, *Kanzleiwesen*, 44–46, 49–52.

⁴² *Живојиновић*, Регеста, доноси потпуне податке о рубрикацији докумената сачуваних у оригиналу.

⁴³ При томе, ситнија одступања од „канонског” цариградског обрасца који је налагао употребу црвеног мастила одређени број пута, на одређеним местима и у одређеном облику треба посматрати у контексту истих таквих одступања која се јављају у документима самих византијских царева – *Oikonomidès*, *Chancellerie*, 181–182.

⁴⁴ *Живојиновић*, Регеста, бр. 1. Душан је ипак сачекао да званично понесе царску титулу пре него што је посегнуо за другим симболом владарског присуства у документима – менологемом (*Porčić*, *Menologem*, 289–290).

српском пореклу састоји се у томе што су у неколико случајева црвени чиниоци забележени српским језиком и писмом.⁴⁵

Насупрот томе, у царским документима на српском језику византијски обрасци поново нису успели да потисну домаће. Ово се може видети из првог Душановог српског документа са царским обележјима, који, као и у случају његових грчких повеља, потиче већ с краја краљевског дела његове владавине – издат је 1. јануара 1345.⁴⁶ Сачуван у облику преписа чија традиција допушта претпоставку да су црвени чиниоци верно пренесени, овај примерак свечане даровнице црквеном дестинатару садржи све рубрикације које су биле уобичајене за тај тип докумената током краљевског раздобља – инвокацију, иницијал, подиницијале (*с у село*) и потпис – док се као једина новина појављује логос-формула. Међутим, ни она није уведена у свом устаљеном византијском облику, који је у ово време подразумевао да се реч *λοῖος* испишује на три места у три различита падежа.⁴⁷ Уместо тога, употребљена је варијанта у којој је црвеним мастилом на два места заиста исписан српски превод за *λοῖος*, реч *слово*, али на трећем стоји реч *хрисовуљ*.

Образац заступљен у повељи од 1. јануара 1345. одржао се у немањихким повељама црквеним дестинатарима и након узимања царске титуле, све до најпознијег сачуваног Урошевог примерка из 1366. Мада проблеми везани за традицију овог корпуса грађе – још бројнији, а често и сложенији, од оних који оптерећују повеље истог типа из претходног раздобља – онемогућавају да се дође до прецизних података, нека општа запажања не подлежу сумњи. Употреба црвене боје за инвокацију, иницијал и подиницијале очигледно је остала врло раширена – прва два чиниоца су готово неизоставни, док се црвени подиницијали јављају у више од половине расположивих примерака, укључујући оне са најбољом традицијом. Што се тиче српске „слово-формуле“, варијације у њој постају још разноврсније, па се у црвеној боји, поред *слова* и *хрисовуља*, појављују цели изрази *златоупечатно слово / златоупечатни хрисовуљ*, као и разни облици владарских титула *цар*, *царство ми*, *царица* и *краљ*.⁴⁸ Ни број ње-

⁴⁵ Најчешће је на српском исписиван потпис – *Живојиновић*, Регеста, бр. 1, 6, 10, 17, 20, 23 (менологем), 28, 33. Српска логос-формула у документу на грчком среће се само у Урошевој повељи – исто, бр. 33. Посебно о овом случају: *Бубало*, *Лоῖος* формула, 323–338.

⁴⁶ *Живојиновић*, ССА 6 (2007) 83–95. Чиниоци царског обрасца рубрикације који ће бити описани у продужетку јављају се на још неколико ранијих краљевских докумената, али сви они имају проблематичну традицију – Зборник, бр. 147; *Мишић*, ССА 1 (2002) 56, 58; *Пејровић*, ССА 13 (2014) 4, 8, 11.

⁴⁷ *Соловјев-Мошин*, Грчке повеље, LXXII–LXXIII. Образац је имао тринитарну симболику (*Oikonomidès*, Chancellerie, 182–183).

⁴⁸ *Краљ* се среће у вероватно оригиналном *Бојанин*, ССА 4 (2005) 124, а *царица* у *Живојиновић*, ССА 7 (2008) 72, 77, 81–82, и *Вујошевић*, Архијевичка хрисовуља, 242–243, 246. Потоњи документ, који важи за аутентичан препис, такође носи црвеним мастилом исписано и заокружено слово В у доњем десном углу, испод потписа. Смисао овог знака, који се јавља на још једном Душановом документу сличне традиције, не може се поуздано установити (*истио*, 252).

них састојака није се усталио на три, већ се углавном кретао између два и пет.⁴⁹ Најзад, у погледу њене заступљености, уз сву обазривост, може се закључити да је она постала, ако не обавезан, онда свакако веома уобичајен „састојак” у дотичном документарном типу.⁵⁰ Како год било, *λογος*-формула као „царски” чинилац у рубрикацији немањићких повеља црквеним дестинатарима није заменила претходни образац, већ је само добила своје место уз њега, па и то у битно измењеном облику у односу на византијски узор.⁵¹ Истовремено, треба приметити да други сегмент рубрикационог обрасца византијских хрисовуља – црвени чиниоци у датуму – није оставио никакав одјек у сачуваном српском царском материјалу.⁵²

Царско раздобље унело је још већу пометњу у обрасце рубрикације докумената намењених световним дестинатарима, али је и ту продор византијских утицаја остао ограничен. Главни проблем који се наметнуо тицао се делимичне српске и византијске типолошке неподударности. Док је византијска подела на хрисовуље и простагме одражавала само разлику у свечаности, без обзира на то коме је документ намењен, у српској средини краљевског раздобља хрисовуља је схватана преваходно, ако не и искључиво, као свечана повеља црквеном дестинатару.⁵³ Са успоставом царства, у овом погледу усвојен је византијски приступ, па се назив хрисовуља почео примењивати и на свечаније документе световним дестинатарима. Ипак, разлика у изгледу докумената, изражена пре свега у употреби црвеног мастила, није тако лако нестајала. Прва српска светов-

⁴⁹ У овај распон махом се сврставају примерци чија традиција улива највише поверења, попут *Новаковић*, Хрисовуља, 7; *Живојиновић*, ССА 5 (2006) 100; *Алексић*, ССА 8 (2009) 74; *Бојанин*, ССА 4 (2005) 124, 127; *Михаљчић*, ССА 2 (2003) 88, 92; Синдик, Српска средњовековна акта, бр. 49, 50; *Бојанин*, ССА 1 (2002) 106, мада има и фалсификата (*Бубало*, ССА 2 (2003) 102, 110). С друге стране, слово-формуле са бројем елемената изван овог распона срећу се најчешће у позним преписима или јединицама сумњивог статуса – *Синдик*, Српска средњовековна акта, бр. 29, 33 (према препису 19. века), 131; *Мишић*, ССА 4 (2005) 136, 138.

⁵⁰ Међу тридесетак царских докумената за црквене дестинатаре присуство овог чиниоца рубрикације запажа се код њих двадесетак. Од преосталих, око половине отпада на документе о којима су подаци недоступни или недовољни. У другој половини пак има докумената код којих је слово-формула, по свему судећи, смишљено изостављена јер нису сматрани довољно свечаним – *Комашина*, ССА 13 (2014) 208, 210, и *Actes de Saint-Pantéléémon*, no. 3 и 4b, при чему овај последњи представља црвеним мастилом потписану потврду Душанове повеље (*ibidem*, no. 4a) од стране његовог сина и наследника Уроша. Тиме као „необјашњиви” изостанци слово-формуле остају само преписи *Мишић*, ССА 13 (2014) 181, 190, и *Actes de Saint-Pantéléémon*, no. 4a, као и могући оригинал *Синдик*, Српска средњовековна акта, бр. 38, који се изричито назива златопечатним словом.

⁵¹ Занимљиво је да и логос-формуле бугарских и трапезунтских хрисовуља показују одређене особености у односу на византијски модел. Бугарски образац такође није био строго тројни, а поред употребе израза *слово* бележи се и израз *хрисовуљ* (*Pavlikianov*, *Medieval Greek and Bulgarian Documents*, 330, 417). Трапезунтски примерци издвајају се знатно већим бројем црвених чинилаца (од пет до преко двадесет), међу којима су најчешћи титула (*царство ми*) и црквени појмови, попут *Бој*, *Христ*, *Бојородица* или *икона* (*Oikonomides*, *Chancery*, 318).

⁵² То примећује још *Lascaris*, *Influences byzantines*, 506.

⁵³ Ниједан документ немањићких краљева на српском језику намењен световним дестинатарима не користи за себе назив хрисовуљ или неки од његових синонима. Додуше, не треба губити из вида да се огромна већина докумената ове врсте тиче односа са Дубровником.

на хрисовуља – велика повеља цара Душана о уређењу односа с Дубровником из 1349. године – нема слово-формулу, него само црвени крст инвокације, иницијал и потпис, попут Милутинове повеље истом дестинатару из 1302. Тек код цара Уроша може се приметити помак у овом погледу, али не и потпун преокрет – док пет његових докумената световним дестинатарима издатих 1357. године с називом хрисовуља или сличним изразом имају слово-формулу, а неки од њих и подиницијале,⁵⁴ у два *златојечайна слова* из 1360, односно 1362. рубрикација се поново своди на крст инвокације, иницијал и потпис.⁵⁵ Додуше, већ и ти елементи употребе црвеног мастила одвајају наведене световне хрисовуље од јединица намењених истом кругу прималаца које не користе тај узвишени назив. Ова друга скупина, заступљена у царском раздобљу са три писма и осам повеља употребљивих за ову анализу, доследно као једину рубрикацију носи потпис – у девет примерака издатих до 1357. потписивање је извршено менологемом,⁵⁶ док се у два последња, из 1362. и 1363, јавља потпис са именом и титулом владара.⁵⁷

Кроз готово један и по век током ког се могу пратити, распрострањеност и обрасци употребе црвеног мастила у документима представљају се као још један пример активног односа према преузимању византијских образаца у српској држави којом су владали припадници династије Немањића. У основи свега стајала је византијска замисао о црвеном мастилу као средству владарске репрезентације. Ту везу потврђују присуство схватања да су „црвене шаре“ владарски прерогатив, као и подударане етапа кроз које је употреба овог средства пролазила са главним прекретницама на пољу немањићке владарске идеологије – краљевским крунисањем Стефана Првовенчаног, Милутиновим отварањем према Византији и царским крунисањем Стефана Душана. С друге стране, већ од најранијег раздобља немањићки обрасци рубрикације показују, и потом упорно задржавају, одређене особености, како у виду модификације византијских репрезентативних чинилаца (селективна примена у зависности од типова докумената, особени образац *λοῖος*-формуле) тако и у виду употребе црвеног мастила за декорацију и организацију текста. Полазећи од ових налаза, истраживања могу да буду настављена у два правца. Хронолошки, на ред долази бурно време када је пространу територију бивше немањићке државе поделило

⁵⁴ *Михаљчић*, ССА 3 (2004) 74, 80; *Actes de Lavra IV. Actes serbes*, no. 1; *Чернова*, ССА 11 (2012) 92, 94, и *исџа*, ССА 12 (2013) 80, 84. Слово-формула у овим примерцима убедљиве традиције има између два и пет чинилаца.

⁵⁵ *Serbian Royal Documents*, 13600929 car Uroš и 13620822 car Uroš.

⁵⁶ На пример, *Serbian Royal Documents*, 134809xx Dušan 1 и 2, 13570424 car Uroš 1 и 2. Менологемом је потписана и једна од повеља црквеним дестинатарима које немају слово-формулу (*Коматићина*, ССА 13 (2014) 208, 210, видети горе нап. 50), што говори да је типолошко прилагођавање византијским узорима захватило и тај корпус докумената. О српском менологему и његовим особеностима: *Porčić*, *Menologem*, 290–294.

⁵⁷ *Порчић*, ССА 8 (2009) 87, 90; *Шуица*, ССА 2 (2003) 144. Треба запазити да рубрикацију сведену на владарски потпис именом и титулом користи и једини употребљиви царски документ на латинском – црквена даровница датирана августом 1346, која по свему судећи представља врло вешт фалсификат, готово савремен наводном времену издавања (*Ђирковић*, ССА 4 (2005) 87, 90).

неколико самосталних обласних господара, који су, између осталог, морали да се одреде и према немањићком наслеђу на пољу рубрикације докумената. Такође, као ништа мање занимљиво, нуди се враћање немањићком раздобљу ради прецизнијег одређивања улоге коју су у тадашњим рубрикационим обрасцима имали чиниоци владарске репрезентације, утолико пре што су истраживања на пољу византијске дипломатике у међувремену оспорила старо схватање према ком су све византијске рубрикације представљале неки вид институционалне, па чак и својеручне, аукторске овере документа.⁵⁸ Тек тај подухват, чија би реализација захтевала претходно рашчишћавање недоумица око традиције многих примерака, а онда и пажљиву дипломатичку и палеографску анализу, довео би до заокруживања наших знања о употреби црвеног мастила у документима Немањића – појави кроз коју се тако рељефно оцртавају теорија и пракса немањићке владарске идеологије.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources*

- Archives de l'Atos XI. Actes de Lavra IV. Études historiques – Actes serbes – Compléments et Index, ed. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Papachrysanthou, avec la collaboration de S. Ćirković, Paris 1982.
- Archives de l'Atos XII. Actes de Saint-Pantéléèmôn, ed. P. Lemerle – G. Dagron – S. Ćirković, Paris 1982.
- Dölger F., Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, 3. Teil: 1204–1282, München – Berlin 1932.
- Ljubić S., Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike I–III, Zagreb 1868–1872.
- Mavromatis L., La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin, Thessaloniki 1978, Appendix II and III.
- Oikonomides N., The Chancery of the Grand Komnenoi: Imperial Tradition and Political Reality, *Архејов Πόντου* 35 (1978) 299–332.
- Pavlikianov K., The Medieval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980–1600), Sofia 2014.
- Stefec R. S., Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher in den Jahren 1205–1318, *Νέα Ῥώμη. Rivista di ricerche bizantinistiche* 11 (2014) 249–370.
- Алексић В., Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу, *ССА* 8 (2009) 69–80 [Aleksić V., Povelja cara Stefana Dušana vlasteličiću Ivanku Probištitoviću, *SSA* 8 (2009) 69–80].
- Бојанин С., Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару, *ССА* 1 (2002) 103–115 [Bojanin S., Povelja cara Stefana Uroša kojom potvrđuje dar velikog vojvode Nikole Stanjevića manastiru Hilandar, *SSA* 1 (2002) 103–115].

* С обзиром на тему рада, међу изворе су сврстани сви наслови који доносе текстове, систематске описе и/или снимке докумената обухваћених истраживањем (прим. аут.).

⁵⁸ Соловјев–Мошин, Грчке повеље, LXXIV; Dölger–Karayannopoulos, Byzantinische Urkundenlehre, 117–119; Oikonomides, Chancellerie, 180–184.

- Бојанин С., Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару, ССА 4 (2005) 119–134. [Bojanin S., Povelja cara Stefana Dušana o darovanju sela Leskovljane manastiru Hilandar, SSA 4 (2005) 119–134].
- Бубало Ђ., Фалсификована повеља цара Уроша о Стонском доходу, ССА 2 (2003) 99–142 [Bubalo D., Falsifikovana povelja cara Uroša o Stonskom dohodku, SSA 2 (2003) 99–142].
- Веселиновић А., Оснивачка повеља краља Милутина за Хиландарски приг на мору са Храмом Спасовим, ССА 9 (2010) 19–24 [Veselinović A., Osnivačka povelja kralja Milutina za Hilendarski prig na moru sa Hramom Spasovim, SSA 9 (2010) 19–24].
- Вујошевић Ж., Повеља краља Стефана Душана цркви Светог Николе у Добрушти, ССА 4 (2005) 51–67 [Vujosević Ž., Povelja kralja Stefana Dušana crkvi Svetog Nikole u Dobrušti, SSA 4 (2005) 51–67].
- Вујошевић Ж., Архијевичка хрисовуља цара Стефана Душана, Иницијал 1 (2013) 241–254 [Vujosević Ž., Arhijevička hrisovulja cara Stefana Dušana, Inicijal 1 (2013) 241–254].
- Живојиновић Д., Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији, ССА 7 (2008) 71–90 [Živojinović D., Velika prilepska hrisovulja cara Stefana Dušana Karejskoj keliji, SSA 7 (2008) 71–90].
- Живојиновић Д., Регеста грчких повеља српских владара, Мешовита грађа 27 (2006) 57–99 [Živojinović D., Regesta grčkih povelja srpskih vladara, Mešovita građa 27 (2006) 57–99].
- Живојиновић Д., Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о Луначкој метохији, ССА 5 (2006) 99–113 [Živojinović D., Hrisovulja cara Stefana Dušana za Hilandar o Lužackoj metohiji, SSA 5 (2006) 99–113].
- Живојиновић Д., Хрисовуља краља Стефана Душана Хрусијском пиргу о поклону села Гаидарохора, ССА 6 (2007) 83–101 [Živojinović D., Hrisovulja kralja Stefana Dušana Hrusijskom pirgu o poklonu sela Gaidarohora, SSA 6 (2007) 83–101].
- Живојиновић Д., Хоризма бугарског цара Јована Асена II Дубровнику, Иницијал 1 (2013) 229–239 [Živojinović D., Horizma bugarskog cara Jovana Asena II Dubrovniku, Inicijal 1 (2013) 229–239].
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. 1, прир. В. Мошин – С. Ђирковић – Д. Синдик, Београд 2011 [Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, vol. 1, eds. V. Mošin – S. Ćirković – D. Sindik, Beograd 2011].
- Иванов Ђ., Български старини из Македонија, Софија 1931 [Ivanov J., Bălgarski starini iz Makedonija, Sofija 1931].
- Ивић П., Грковић М., Дечанске хрисовуље, Београд 1976 [Ivić P., Grković M., Dečanske hrisovulje, Beograd 1976].
- Јечменица Д., Две разрешнице краља Стефана Душана за Дубровчанина Домању Менчетића, ССА 8 (2009) 45–55 [Ječmenica D., Dve razrešnice kralja Stefana Dušana za Dubrovčanina Domanju Menčetića, SSA 8 (2009) 45–55].
- Јечменица Д., Прва стонска повеља краља Стефана Душана, ССА 9 (2010) 25–50 [Ječmenica D., Prva stonska povelja kralja Stefana Dušana, SSA 9 (2010) 25–50].
- Јечменица Д., Две разрешне повеље краља Стефана Душана за Дубровчане Марина, Миху и Живу Бунића, закупце царина у Зеги и Призрену, ССА 13 (2014) 65–78 [Ječmenica D., Dve razrešne povelje kralja Stefana Dušana za Dubrovčane Marina, Mihu i Živu Bunića, zakupce carina u Zeti i Prizrenu, SSA 13 (2014) 65–78].
- Комајтина И., Повеља цара Стефана Душана манастиру Хиландару, ССА 13 (2014) 207–218 [Komatina I., Povelja cara Stefana Dušana manastiru Hilandar, SSA 13 (2014) 207–218].
- Копривица М., Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру, ССА 13 (2014) 143–179 [Koprivica M., Hrisovulja kralja Stefana Dušana Htetovskom manastiru, SSA 13 (2014) 143–179].
- Ласкарисъ М., Ватопедската грамота на царъ Иванъ Асѣня II, Софија 1930 [Laskarisă M., Vatopedската gramota na carj Ivană Asēja II, Sofija 1930].
- Марјановић-Душанић С., Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке, ССА 1 (2002) 55–68 [Marjanović-Dušanić S., Povelja kralja Milutina opatiji Svete Marije Ratačke, SSA 1 (2002) 55–68].

- Марјановић-Душанић С.*, Повеља краља Стефана Душана старцу Јовану, *ССА* 3 (2004) 35–44 [*Marjanović-Dušanić S.*, Povelja kralja Stefana Dušana starcu Jovanu, *SSA* 3 (2004) 35–44].
- Марјановић-Душанић С.*, *Субоџин-Голубовић Т.*, Повеља краља Стефана Душана Хиландару о поклону цркве Св. Ђорђа и села Полошко, *ССА* 6 (2007) 55–67 [*Marjanović-Dušanić S.*, *Subotin-Golubović T.*, Povelja kralja Stefana Dušana Hilandaru o poklonu crkve Sv. Đorđa i sela Pološko, *SSA* 6 (2007) 55–67].
- Михалјчић Р.*, Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу, *ССА* 2 (2003) 85–97 [*Mihaljčić R.*, Hrisovulja cara Uroša melničkom mitropolitu Kirilu, *SSA* 2 (2003) 85–97].
- Михалјчић Р.*, Мљетске повеље цара Уроша, *ССА* 3 (2004) 71–87 [*Mihaljčić R.*, Mjetske povelje cara Uroša, *SSA* 3 (2004) 71–87].
- Мишић С.*, Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову, *ССА* 1 (2002) 55–68 [*Mišić S.*, Povelja kralja Stefana Uroša III manastiru Svetog Nikole Mračkog u Orehovu, *SSA* 1 (2002) 55–68].
- Мишић С.*, Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псаћи манастиру Хиландару, *ССА* 4 (2005) 135–149 [*Mišić S.*, Hrisovulja cara Stefana Dušana o poklanjanju crkve Svetog Nikole u Psачи manastiru Hilandaru, *SSA* 4 (2005) 135–149].
- Мишић С.*, Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару, *ССА* 5 (2006) 65–81 [*Mišić S.*, Povelja kralja Stefana Uroša III manastiru Hilandaru, *SSA* 5 (2006) 65–81].
- Мишић С.*, Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији, *ССА* 8 (2009) 11–36 [*Mišić S.*, Hrisovulja kralja Stefana Uroša III Prizrenskoj episkopiji, *SSA* 8 (2009) 11–36].
- Мишић С.*, Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије, *ССА* 13 (2014) 181–206 [*Mišić S.*, Hrisovulja cara Stefana Dušana o osnivanju Zletovske episkopije, *SSA* 13 (2014) 181–206].
- Новаковић С.*, Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му Теодоре, Споменик СКА 9 (1891) 3–7 [*Novaković S.*, Hrisovulja cara Stefana Dušana grobu majke mu Theodore, Spomenik SKA 9 (1891) 3–7].
- Петровић В.*, Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге Манастиру Хиландару у Штипу и Струмици, *ССА* 13 (2014) 3–32 [*Petrović V.*, Dve hrisovulje kralja Stefana Dušana kojima potvrđuje Hreljine priloge Manastiru Hilandaru u Štipu i Strumici, *SSA* 13 (2014) 3–32].
- Порчић Н.*, Пропусница цара Уроша за дубровачко посланство, *ССА* 8 (2009) 87–100 [*Porčić N.*, Propusnica cara Uroša za dubrovačko poslanstvo, *SSA* 8 (2009) 87–100].
- Синдик Д.*, Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, *ХЗ* 10 (1998) 9–132 [*Sindik D.*, Srpska srednjovekovna akta u manastiru Hilandaru, *HZ* 10 (1998) 9–132].
- Соловјев А.*, *Мошин В.*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936 [*Solovjev A.*, *Mošin V.*, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936].
- Тријић В.*, Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Светих апостола Петра и Павла на Лиму, *ССА* 5 (2006) 51–64 [*Trijić V.*, Povelja kralja Stefana Dečanskog manastiru Svetih apostola Petra i Pavla na Limu, *SSA* 5 (2006) 51–64].
- Ђирковић С.*, Повеља цара Душана општини дубровачкој о исплати 200 перпера годишње цркви Светог Николе у Барију, *ССА* 4 (2005) 87–98 [*Đirković S.*, Povelja cara Dušana opštini dubrovačkoј о isplati 200 perpera godišnje crkvi Svetog Nikole u Bariju, *SSA* 4 (2005) 87–98].
- Чернова М. А.*, Грамота царя Стефана Уроша дубровчанам о даренији земљи от Люты до Курила, *ССА* 11 (2012) 91–100 [*Černova M. A.*, Gramota carja Stefana Uroša dubrovčanam o đareniji zemlji ot Ljuty do Kurila, *SSA* 11 (2012) 91–100].
- Чернова М. А.*, Хрисовул царя Стефана Уроша дубровчанам, *ССА* 12 (2013) 79–90 [*Černova M. A.*, Hrisovul carja Stefana Uroša dubrovčanam, *SSA* 12 (2013) 79–90].
- Шуица М.*, Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе, *ССА* 2 (2003) 143–166 [*Šuića M.*, Povelja cara Uroša o zameni poseda između kneza Vojislava i čelnika Muse, *SSA* 2 (2003) 143–166].

Литература – Secondary Sources

- Clemens R., Graham T.*, Introduction to Manuscript Studies, Cornell University Press 2007.
- Dölger F., Karayannopoulos J.*, Byzantinische Urkundenlehre. Erster Abschnitt: Die Kaiserurkunden, München 1968.
- Gage J.*, Color and Culture. Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction, University of California Press 1993, 11–92.
- Kos M.*, Die Byzantinisierung der serbischen Herrscherurkunde, Actes du IVe congrès international des études byzantines II, Sofia 1936, 80.
- Kresten O.*, Menologema. Anmerkungen zu einem byzantinischen Unterfertigungstyp, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 102/1-2 (1994) 3–52.
- Lascaris M.*, Influences byzantines dans la diplomatie bulgare, serbe et slavo-roumaine, Byzantinoslavica 3 (1931) 500–510.
- Maksimović Lj.*, Das Kanzleiwesen der serbischen Herrscher, Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa, ed. C. Hannick, Köln – Weimar – Wien 1999, 25–53.
- Mošin V.*, Influence byzantine dans la diplomatie serbe, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines I, Beograd 1963, 333–338.
- Müller A. E.*, Die Entwicklung der roten Urkundenselbstbezeichnungen in den Privilegien byzantinischer Kaiser, Byzantinische Zeitschrift 88 (1995) 85–104.
- Oikonomidès N.*, La chancellerie imperiale de Byzance du 13e au 15e siècle, Revue des études byzantines 43 (1985) 167–195.
- Oxford Dictionary of Byzantium, ed. *A. P. Kazhdan*, New York – Oxford 1991.
- Pastoureau M.*, Dictionnaire des couleurs de notre temps, Paris 1992.
- Porčić N.*, The Menologem in Serbian Medieval Document-Making, ПЕРИВОЛОС. Зборник у част Мирјане Живојиновић (ур. *Б. Миљковић – Д. Целебујић*), књига I, Београд 2015, 285–298. [ПЕРИВОЛОС. Zbornik u čast Mirjane Živojinović (eds. *B. Miljković – D. Dželebdžić*), vol. 1, Beograd 2015, 285–298].
- Prevenier W.*, La chancellerie de l'empire latin de Constantinople (1204–1261), The Latin Empire: Some contributions, eds. V. D. van Aalst – K. N. Ciggaar, Hernen 1990, 63–81.
- Varichon A.*, Couleurs: Pigments et teintures dans les mains des peuples, Paris 2005.
- Бубало Ђ.*, Средњовековни архив манастира Врађине (прилог реконструкцији), ССА 5 (2006) 243–276 [Bubalo Đ., Srednjovekovni arhiv manastira Vranjine (prilog rekonstrukciji), SSA 5 (2006) 243–276].
- Бубало Ђ.*, Λογος формула у хрисовуљи цара Стефана Уроша манастиру Лаври (1361), ПЕРИВОЛОС. Зборник у част Мирјане Живојиновић (ур. *Б. Миљковић – Д. Целебујић*), књига I, Београд 2015, 323–338 [Bubalo Đ., Logos formula u hrisovulji cara Stefana Uroša manastiru Lavri (1361), ПЕРИВОЛОС. Zbornik u čast Mirjane Živojinović (eds. *B. Miljković – D. Dželebdžić*), vol. 1, Beograd 2015, 323–338].
- Историја српског народа I, ур. *С. Ђирковић*, Београд 1981 [Istorija srpskog naroda I, ur. *S. Ćirković*, Beograd 1981].
- Лексикон српског средњег века, ур. *С. Ђирковић – Р. Михаљчић*, Београд 1999 [Leksikon srpskog srednjeg veka, eds. *S. Ćirković – R. Mihaljčić*, Beograd 1999].
- Максимовић Љ.*, Краљ Милутин и царица Ирина: праскозорје идеје о царству код Срба, Манастир Бањска и доба краља Милутина (ур. *Д. Бојовић*), Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 13–17 [Maksimović Lj., Kralj Milutin i carica Irina: praskozorje ideje o carstvu kod Srba, Manastir Banjska i doba kralja Milutina (ed. *D. Bojović*), Niš – Kosovska Mitrovica – Manastir Banjska 2007, 13–17].
- Марјановић-Душанић С.*, Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија, Београд 1997. [Marjanović-Dušanić S., Vladarska ideologija Nemanjića. Diplomatička studija, Beograd 1997].

- Остројорски Г.*, Автократор и самодржац, Глас СКА 164 (1935) 95–187 [*Ostrogorski G.*, Avtokrator i samodržac, Glas SKA 164 (1935) 95–187].
- Остројорски Г.*, Србија и византијска хијерархија држава, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125–137 [*Ostrogorski G.*, Srbija i vizantijska hijerarhija država, O knezu Lazaru, Beograd 1975, 125–137].
- Пиривајрић С.*, Улазак Стефана Душана у царство, ЗРВИ 44 (2007) 381–409 [*Pirivatrić S.*, Ulazak Stefana Dušana u carstvo, ZRVI 44 (2007) 381–409].
- Радосављевић В.*, Техника старог писма и минијатуре, Београд 1984 [*Radosavljević V.*, Tehnika starog pisma i minijature, Beograd 1984].
- Ферјанчић Б.*, Савладарство у доба Палеолога, ЗРВИ 24–25 (1986) 307–384 [*Ferjančić B.*, Savladarstvo u doba Paleologa, ZRVI 24–25 (1986) 307–384].
- Шекуларац Б.*, Врањинске повеље 13–15. вијек, Титоград 1984 [*Šekularac B.*, Vranjinske povelje 13–15. vijek, Titograd 1984].

Nebojša Porčić

University of Belgrade – Faculty of Philosophy
nebojsa.porcic@f.bg.ac.rs

“LINES OF ROYAL RED”: ON THE PRESENCE AND PATTERNS OF USE OF RED INK IN NEMANJID DOCUMENTS

Although the use of red ink in Serbian medieval documents has been noted by scholars long ago, this is the first attempt to examine this phenomenon over a longer time span – during the period of the Nemanjid dynasty (cca 1170–1371).

The practice of using red ink as a means of demonstrating the ruler’s immediate involvement in the creation of documents issued in his name emerged in Byzantium, and it must have been observed quite early in neighboring Serbia. However, it seems that it was not adopted in Serbian documents until 1217, when rulers belonging to the Nemanjid dynasty acquired the title of king and began to see themselves as fully sovereign. During the 13th century use of this “rubrication” remained limited to solemn charters for ecclesiastic institutions, which represented Serbia’s strongest link to the Byzantine world and might have also had ready models in the form of older charters issued by Byzantine or other red-ink-using rulers. On the other hand, in addition to introducing red into the ruler’s signature, as was the custom in Byzantium, rubrication in Serbian documents also included the cross of the symbolic invocation, the initial letter of the text, and “sub-initials” at the beginning of certain important words or passages. Since these forms of decorative and organizational rubrication were found in manuscript production, one may assume that their introduction resulted from the involvement of ecclesiastic scriptoria in the making of this type of royal documents.

The rapprochement with Byzantium inaugurated by King Milutin (1282–1321) at the turn of the 14th century marked the beginning of a new phase, characterized by the expansion of rubrication to both of the remaining major types of Serbian documents – charters to lay addressees and letters. Also, red ink apparently entered into documents issued in Latin, as well as the documents of designated successors (the

“young kings”), again in line with Byzantine models. Yet, the characteristic Serbian use of red ink for invocations, initials and sub-initials continued, setting apart ecclesiastic charters from lay charters and letters, which generally only had a red signature.

Finally, when King Stefan Dušan (1331–1355) assumed the imperial title in 1346, there was another strong wave of Byzantine influences, this time bringing rubrication elements that were considered as the prerogatives of emperors – the *logos*-formula in documents of solemn character, the so-called chrysobulls, and the menologem in simple ordinances and letters, known as *prostigmata*. These Byzantine rubrication models were reproduced very faithfully in the relatively large corpus of Serbian imperial documents issued in Greek, but documents in the native tongue again display a compromise with what had evidently become a deep-rooted autochthonous practice. Thus the *logos*-formula entered these documents as a translated and much less formalized “*slovo*-formula”, with all of the earlier Serbian rubrications staying in place. Among lay charters, Byzantine models succeeded in promoting the more solemn ones into chrysobulls, a term hitherto reserved in Serbia for charters to ecclesiastic addressees, while the rest received menologems. This transition remained incomplete, however, with several of these new lay chrysobulls being left without a *slovo*-formula.

Evidently, the use of red ink in rulers’ documents was another Nemanjid import from Byzantium that was approached actively, producing an essentially new pattern of rubrication in which representative, decorative and organizational elements were closely combined. This conclusion should be taken into account when dealing with other aspects of rubrication in the Nemanjid period, as well as with its continued presence in post-Nemanjid Serbian documents.